

رویکرد تحلیلی بر معماری کلیساهای آرامنه در تهران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۲۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۲۸

کد مقاله: ۶۷۰۰۸

مینلی سرکیسیان پکاجکی*^۱، یاسمین رستمی^۲،

هلیا یارمحمدی^۳، سحر داراب^۴

چکیده

در طول تاریخ، در ساخت کلیساهای تهران، از فرم‌های متعارف ارمنی استفاده شده است که تحت تاثیر تفاوت‌های فرهنگی و اقلیمی، کالبد کلیساها از وجهه تاریخی خود دور شدند اما پس از همگام شدن با تکنولوژی، معماری کلیساهای آرامنه در تهران هویتی یکتا به خود گرفت که امروزه به عنوان یک سبک خاص دیده می‌شود و نشان‌دهنده تعلق فرهنگی آن‌ها در تهران و در عصر معاصر است. کلیساهای آرامنه کشور به عنوان یکی از اماکن مقدس از قشر اقلیت حائز اهمیت هستند. اینکه معماری کلیساهای آرامنه چه ویژگی‌هایی از معماری را در کالبد خود به نمایش می‌گذارند مجهول این تحقیق است و دستیابی به آن هدف نهایی می‌باشد. در پژوهش حاضر، که با روش کیفی-قیاسی و رویکرد تفسیری-تحلیلی است، به معرفی و ارزیابی کلیساهای آرامنه تهران و بررسی معماری آن‌ها از حیث کالبد پرداخته می‌شود تا علاوه بر آشنایی با معماری و هویت آن‌ها نگاه‌های بیشتری به آن‌ها جلب گردد. نتیجه نهایی نشان می‌دهد که این بناهای مقدس، که در خود تاریخ و فرهنگ غنی ارمنیان را حفظ کرده‌اند، نمادی از ارتباط عمیق و دیرپای ایمان و فرهنگ در میان این جامعه هستند. آنها نه تنها یادآور تعهد ارمنیان به ارزش‌های خود در طول قرون هستند، بلکه به عنوان بخشی از تاریخ و فرهنگ ایران، همواره مورد احترام و تکریم قرار گرفته‌اند.

واژگان کلیدی: معماری، کالبد معماری، کلیسا آرامنه، تهران، هویت

۱- دانشجوی معماری داخلی دانشگاه آزاد واحد تهران مرکز (نویسنده مسئول) minellisargsyan@gmail.com

۲- دانشجوی معماری داخلی دانشگاه آزاد واحد تهران مرکز

۳- دانشجوی معماری داخلی دانشگاه آزاد واحد تهران مرکز

۴- دانشجوی ارشد مهندسی معماری دانشگاه آزاد واحد تهران مرکز

۱- مقدمه

کلیسا که کلمه‌ای است برگرفته از کلمه یونانی "کلیسیا" به معنای جماعت یا انجمن می‌باشد. کلیسا عمارت یا بنا مجمع ایمانداران مسیحی است. در سال ۳۰۱ میلادی، ارمنستان پیشگام به رسمیت شناختن دین مسیحیت در جهان شد، لذا کلیساهای ارامنه به عنوان یکی از اماکن مقدس مورد توجه قرار گرفت. اشخاصی که عضو کلیسای ارمنی (کلیساهای مرسلین) هستند، افرادی هستند که در کلیسا تعمید گرفته‌اند و مذهب گریگوری را پذیرفته‌اند. شروع تاریخچه‌ی کلیساهای ارامنه ایران به زمانی باز می‌گردد که مردمان این کشور در دوره صفویه توسط شاه عباس به ایران مهاجرت می‌کنند و در کرانه جنوبی زاینده رود ساکن شدند.

«از آن زمان تاکنون به آزادی مذهب ارامنه لطمه‌ای وارد نشده است و مراسم مذهبی از قبیل تعمید کودکان و همین‌طور مراسم عقد ازدواج به آیین خود برگزار و جنازه را با عبور از کوچه‌ها، تشییع می‌کنند.»

ارامنه پس از سکونت در ایران به ساخت کلیساها پرداختند. کلیساها تبدیل به نماد مسیحیان گریگوری ایران شدند و با گذشت قرن‌ها در تاریخ این سرزمین پایدار ماندند. نخستین ارامنه ساکن تهران به واسطه کریم‌خان زند از جلفای اصفهان به تهران مهاجرت کردند و در اطراف سر آسیاب دولاب مستقر شدند. نخستین کلیسای تهران تاتووس و باردوقیموس است.

«در سال ۱۷۶۸ میلادی روزگار سلطنت کریم‌خان زند کلیسای خود را به نام تاتووس و باردوقیموس در دروازه شاه‌عبدالعظیم بنا کردند.» (هویان، ۱۳۸۲)

کلیساهای ارمنی در تهران نه تنها به عنوان مکان‌های عبادت، بلکه به لحاظ فرهنگی و اجتماعی نقش مهمی در جامعه ارمنی دارند. آنها در حفظ و ارتقای فرهنگ، سنت‌ها و هویت ارمنی درون شهر تهران نقش مؤثری دارند. آنها مراسم دینی، رویدادهای فرهنگی و تجمعات اجتماعی را برگزار می‌کنند و احساس وحدت و تعلق به جامعه ارمنی را تقویت می‌کنند.

سبک معماری کلیساهای ارمنی در تهران، تاریخ غنی و میراث هنری ارمنستان را به تصویر می‌کشد. ترکیبی از نمادهای ارمنی سنتی، مانند صلیب‌ها و خاچکارها (khachkar)، هویت معماری منحصر به فردی را ایجاد می‌کند. در معماری کلیساهای ارامنه، گنبد آن که اغلب مخروطی شکل است، مهم‌ترین شاخصه بوده و بر مابقی قسمت‌ها اشراف دارد. ساختار صلیبی شکل کلیساها، گنبدهای خاص و متمایزشان و همچنین ناقوس کلیساها را می‌توان از نظر معماری مورد ارزیابی قرار داد. این مقاله در صدد شناخت دقیق‌تر کلیساهای ارامنه به تحلیل سه نمونه از کلیساهای مهم تهران (کلیسای سرکیس مقدس، کلیسای میناس مقدس، کلیسای گئورگ مقدس) است.

کلیسای گئورگ مقدس تهران: دومین کلیسای ساخته شده در تهران، کلیسای گئورگ است که بر اثر افزایش جمعیت ارمنیان در جنوب غربی محله سنگلج و تبدیل آنجا به یکی از محله‌های ارمنی‌نشین، بنا شد. ساختار این کلیسای آجری نیز شباهتی مشهود با دیگر کلیساهای ارمنیان دارد.

کلیسای میناس مقدس تهران: در زمان قاجاریه مستوفی الممالک، مالک ده ونک، تعدادی از مهاجران ارامنه که مقیم روستای فریدن اصفهان بودند را به ده ونک منتقل کرد که مسبب احداث قلعه ارامنه شد. سکنه آنجا با گذشت زمان و افزایش جمعیت، کلیسای میناس را بنا می‌کنند. سبک این کلیسای آجری، همانند نمونه‌های دیگر، بازلیک است و در مرکز قلعه ارمنیان واقع شده است.

کلیسای سرکیس مقدس تهران: با گسترش مناطق مسکونی ارامنه از جنوب به شمال تهران، نیاز به احداث یک کلیسای بزرگتر برای جامعه ارمنی احساس شد. کلیسای سرکیس مقدس، که به عنوان کلیسای اصلی و مرکز خلیفه‌گری ارامنه در تهران شناخته می‌شود، نمونه‌ای از معماری ارامنه با تأثیرات مدرن است. این کلیسا دارای گنبدی شیشه‌ای و سه ورودی نمادین بوده و با مرمر سفید پوشیده شده است. پلان کلیسا به شکل صلیب درون مستطیل و مرکزگرایی در طراحی آن مشهود است. از این رو تحلیل پلان کلیساهای نام برده ارامنه و شناسایی سبک‌های معماری آنها در راستای کار تحقیق پیش رو قرار می‌گیرد.

۲- پیشینه پژوهش

در بررسی‌های صورت گرفته در کلیساهای ارامنه، دسته بندی‌های متفاوتی از نظر دوره‌های ساخت و قدمت انجام شده است و ویژگی‌های معماری بناها و شکل هندسی بخش‌های مختلف کلیسا به تحلیل درآمده است. در کتاب "کلیساهای ارمنیان ایران"، نوشته آندرانیک هویان سال ۱۳۸۲ به دسته بندی کلیساهای ارامنه از نظر دوره ساخت پرداخته شده است و در کتاب "کلیساهای ارامنه ایران"، نوشته لینا ملکمیان سال ۱۳۸۰ کلیساهای ارامنه به دو دسته باستانی-تاریخی و بدون قدمت تقسیم بندی شده‌اند. همچنین در مقاله "معماری کلیساهای ارامنه در تهران"، نوشته پیونیک سیمونی ۱۳۹۴ ویژگی‌های معماری و مضامین حسی و مفهومی در کلیساهای ارامنه با تکنولوژی روز به زبان انتزاع مدرن و معاصر در جهان بیان می‌شود و در آخر در

مقاله "مقایسه ساختار هندسی پلان های کلیسا با مساجد بر اساس اندیشه های دینی، نوشته سمیه میرمرادی ۱۳۸۰" نویسنده به بررسی بخش های مختلف پلان های معماری مسجد و کلیسا پرداخته است و در صدد مقایسه آن ها برآمده است.

جدول ۱- پیشینه پژوهش

نام نویسنده	روش	نتایج
هویمان، آندرانیک (۱۳۸۲)	کیفی	کلیساهای ارامنه از لحاظ دوره ساخت به سه دسته تقسیم می شوند که در جدول شماره ۲ به آن پرداخته شده است.
ملکمیان، لینا (۱۳۸۰)		کلیساهای ایران به دو دسته ی باستانی-تاریخی و بدون قدمت تقسیم میشوند که از آن ها صرفاً به عنوان یک نهاد عبادی یاد می شود در صورتی که کلیساهای باستانی-تاریخی میراث فرهنگی محسوب می شوند.
سیمونی، پیونیک (۱۳۹۴)		ویژگی های معماری بنا، مضامین حسی و مفهومی در معماری کلیسای ارمنی را به وسیله تکنولوژی روز، به زبان انتزاع مدرن و معاصر در جهان بیان می کند.
میرمرادی، سمیه (۱۳۹۹)	توصیفی تحلیلی و استدلال منطقی	در معماری مسیحیت کلیسا دارای یک کانون(محراب) برای تشریفات عشاى ربانى است و شکل هندسی شبستان به دلیل اهمیت سخرانای و موعظه به صورت خطی بوده است.

۳- روش پژوهش

پژوهش حاضر بر مبنای روش کیفی - قیاسی و با رویکرد تفسیری - تاریخی صورت گرفته است. روش کیفی - قیاسی (مجموعه فعالیت هایی چون مشاهده، مصاحبه و شرکت گسترده در فعالیت های پژوهشی، که هر کدام به نحوی محقق را در کسب اطلاعات دست اول درباره موضوع مورد تحقیق یاری می دهند که با هدف ها و مفروضات شروع می شود، دو یا چند فرآیند را در قیاس با یکدیگر قرار میدهد و در نهایت راه صحیح عمل را نشان می دهد). راهبرد تفسیری - تاریخی (وسيله ای برای طی کردن مسیر تحقیق که در آن مطالب تشریح و آنالیز شده و تحلیل ها مربوط به عصر فعلی نبوده و ارجاع داده شده به گذشته اند). روش مطالعات کتابخانه ای، استفاده از اسناد و متون تاریخی و مشاهدات و تحقیقات میدانی نیز در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است.

۴- مبانی نظری

۴-۱- تاریخچه

تبلیغ و توسعه دین مسیحیت در ایران به قرن اول میلادی برمیگردد، زمانی که به امر مسیح، حواریون دوازده گانه او به سرتاسر جهان قدم نهادند تا ملت ها را به پیوستن به این دین دعوت کنند. در هنگام ورود به ایران، سلسله اشکانیان بر ایران حکمرانی می کردند.

«پادشاهان این سلسله که از سال ۲۵۰ قبل از میلاد مسیح تا سال ۲۲۶ بعد از میلاد بر ایران حکومت داشتند نسبت به فرستادگان و مبلغین مسیحی رویه ی مساعدی نشان داده، موجبات ورود مسیحیت به ایران را فراهم کردند به طوری که در سال ۲۲۵ میلادی در بین النهرین و نواحی دیگر ایران بالغ بر بیست حوزه ی اسقفی وجود داشته است» (ملکمیان، ۱۳۶۲)

«پس از انقراض سلسله اشکانیان به دست اردشیر بابکان، سلسله ی ساسانی به حکومت رسید و حکومت سلسله اشکانی در ارمنستان ادامه یافت.» (ملکمیان، ۱۳۸۰) در پذیرش دین و آیین مسیحیت در این دوران ارمنستان، مردی به نام گریگور لوساوربیچ (گریگور روشنگر) نقشی اساسی داشته است زیرا که گریگور با مداوا کردن شاه آن زمان سلسله اشکانی (تیرداد سوم) باعث شد اعضای خاندان سلطنتی و عده ی کثیری از ارمنیان به دین مسیحیت بپیوندند؛ به طوری که در سال ۳۰۱ میلادی، ارمنستان پیشگام به رسمیت شناختن دین مسیحیت در جهان شد. با گذشت زمان و رواج مسیحیت در امپراتوری های دیگر، فرقه های ارتودکس و کاتولیک به وجود آمدند. تاریخ این تفرقه سال ۴۵۱ میلادی است اما ارامنه به هیچکدام از این دو فرقه نپیوستند و به احترام گریگور روشنگر عنوان مذهب خود را "گریگوری" گذاشتند.

«نخستین ارمنیان ارمنستان را دو تن از حواریون حضرت مسیح (ع) به آیین مسیح هدایت کردند، به همین دلیل کلیسای ارامنه، کلیسای حواریون نیز نامیده می شود. یادآور شود که کلیساهای ارامنه ی ایران همه به این کلیسا تعلق دارند.» (میناسیان، ۱۳۷۰)

در سال ۳۱۴ پس از میلاد، امپراتوری روم مسیحیت را دین رسمی خود کرد. این امر باعث گسترش مسیحیت در نواحی شمالی و غربی ایران قدیم شد. در زمان پادشاهی یزدگرد دوم، تعداد مسیحیان ایران افزایش چشمگیری یافت، زیرا شاه از آنها حمایت کرد. با این حال یزدگرد دوم در نهایت به دین زرتشتی گروید و شروع به آزار مسیحیان و یهودیان کرد. او حتی به ارامنه دستور داد که از دین زرتشتی پیروی کنند، اما آنها در عوض قیام کردند. در این مدت پادشاه ایران با هیاطله در حال جنگ بود. اما او نیز با سپاهیان خود وارد ارمنستان شد و شورشیان را با موفقیت شکست داد. او برای سرکوب ملت، نمایندگان خاندان‌های متنفذ و رهبران معنوی آنها را با خود همراه کرد. در حکومت جانشین وی یزدگرد سوم، گسترش مسیحیت در ایران به موضوعی مهم تبدیل شد. ارمنستان به عنوان مرکز اصلی تبلیغات مسیحی تلقی می‌شد و مبلغان زیادی از آنجا مردم را در مناطق مختلف ایران به مسیحیت گرویدند. یزدگرد سوم در سال ۴۵۱ پس از میلاد، در تلاش برای ترک مسیحیت و بازگشت به دین زرتشتی توسط ارامنه، علیه ارمنستان جنگید. نیروهای ارمنی در دشت چالدران شکست خوردند و موبدانی به ارمنستان فرستاده شدند تا پذیرش زرتشتی را تحمیل کنند. با این حال، با ادامه شورش مردم، تلاش‌های او ناموفق بود. سرانجام در سال ۴۸۰ میلادی عهدنامه‌ی «نوارساک» امضا شد که در آن آزادی مذهبی در ارمنستان به رسمیت شناخته شد. کلیسا که کلمه‌ای است برگرفته از کلمه یونانی «اکلیسیا» به معنای جماعت یا انجمن می‌باشد. کلیسا عمارت یا بنا مجمع ایمانداران مسیحی است. ارمنیان از قرن چهارم و پنجم میلادی شروع به ساخت کلیسا کردند. کلیساهای ارامنه دارای سبک معماری خاصی است که از سایر کلیساهای فرقه‌های دیگر متمایز است. اولین کلیسای ساخته شده در ارمنستان اچمیادزین است. شروع تاریخچه‌ی کلیساهای ارامنه‌ی ایران به زمانی باز می‌گردد که مردمان این کشور در دوره‌ی صفویه توسط شاه عباس به ایران مهاجرت می‌کنند و در کرانه جنوبی زاینده رود ساکن شدند. شاه عباس برای ساکنان آنجا امتیازاتی قائل شد. ارامنه نقش بسزایی در اقتصاد و تجارت خاورمیانه داشته‌اند. شاه عباس با آنها خوش رفتاری کرد و امتیازاتی مانند آزادی مذهب اعطا کرد که منجر به ایجاد رابطه هم‌هنگ بین مسیحیان و مسلمانان در ایران شد.

«از آن زمان تاکنون به آزادی مذهب ارامنه لطمه‌ای وارد نشده است و مراسم مذهبی از قبیل تعمید کودکان و همین‌طور مراسم عقد ازدواج به آیین خود برگزار و جنازه را با عبور از کوچه‌ها، تشییع می‌کنند.» (ملکمیان، ۱۳۸۰) شاه عباس علاوه بر تخریب بناهای جلفای قدیم به فکر ساختن کلیسای اچمیادزین در اصفهان بود، او می‌خواست با حمل سنگ و خاک این کلیسا به اصفهان آن را از نو بسازد؛ تمام این اقدامات برای احساس راحتی و عدم احساس بیگانه بودن مهاجران جدید آن منطقه بود. ارامنه، پس از سکونت در ایران به ساخت معابد خود که کلیساها بودند، پرداختند. کلیساها تبدیل به نماد مسیحیان گریگوری ایران شدند و با گذشت قرن‌ها در تاریخ این سرزمین پایدار ماندند.

جدول ۲- قیاس کلیساهای ارامنه در دوره های تاریخی متفاوت

دوره های تاریخی	مکان	مصلح	نمونه موردی
کلیساهای ساخته شده پیش از سده چهاردهم میلادی	استان آذربایجان	بنای سنگی	تاتووس مقدس (سده ششم میلادی) ماکو
			استپانوس مقدس (سده هفتم تا نهم میلادی) در جلفای ارس
			سرکیس مقدس (سده دوازدهم میلادی) در خوی
			کلیسای هریبسیمه مقدس (سده دوازدهم میلادی) در موزومبار، در نزدیک تبریز
کلیساهای روزگار صفوی	اصفهان، شیراز، بوشهر	بنای آجری و خشتی	دیر آمنابریگچ (جلفای اصفهان/ سال ۱۶۵۵)
			هاگوب مقدس (جلفای اصفهان/ سال ۱۶۰۷)
			کلیسای گوورک مقدس (جلفای اصفهان/ سال ۱۶۱۱)
			مریم مقدس (جلفای اصفهان/ سال ۱۶۱۳)
کلیساهای سده ۱۸ و ۱۹ میلادی	در اکثر شهرهایی که ارمنیان در آن سکونت داشتند		تاتووس و باردوقیموس (تهران ۱۷۵۰)
			گوورک مقدس (تهران ۱۷۹۵)
			میناس مقدس (تهران/ ۱۸۷۵)
			حضرت مریم (تهران/ ۱۸۸۰)

۲-۴- معماری کلیساهای ارامنه

کلیساهای ابتدایی که از قرن‌های چهارم و پنجم میلادی ساخته می‌شدند، به سبک بازلیک بودند که به دو صورت ساده و ستون‌دار بودند. این کلیساها که از سالن‌های کشیده متشکل شده بودند، در موقعیت شرقی-غربی قرار داشتند. ورودی کلیسا از قسمت غربی بود و روبروی آن، در قسمت شرقی، محراب به همراه دو حجره کوچک که آوندادون (avandadon) نامیده می‌شدند، قرار داشت. در آن زمان کلیساهای مناطق آسیای صغیر و شمال مدیترانه نیز به سبک بازلیک بنا می‌شدند اما در راستای سازگار شدن با ویژگی‌های محلی و اقلیمی، تغییراتی مثل شیوه‌های ساخت و مصالح در آنها دیده می‌شد. در واقع همه‌ی این

کلیساها برگرفته از سبک هلنی بودند. با گذشت زمان، تغییراتی در فضای اصلی بیرونی و در کنار آن شکل گرفته است که یکی از موارد رایج آن افزوده شدن رواق است. از ویژگی‌های کلیساهای بازللیک ارمنستان، می‌توان به کوچک و بدون تجمل بودن آنها اشاره کرد. مصالح بکار رفته در این کلیساها سنگ و چوب بوده و در واقع ساختاری از جنس سنگ داشتند که سقفی شیب‌دار و از جنس چوب روی آن بنا شده بود.

«کلیساهای بازللیک ستون‌دار از همتایان بی‌ستون خود کامل‌تر و دارای سه یا هفت جفت ستون قرینه بودند که سالن اصلی کلیسا را در جهت طولی به سه بخش تقسیم می‌کردند. یادآور است که بخش میانی پهن‌تر از دو بخش دیگر بود.» (ملکمیان، ۱۳۸۰) در برخی موارد، این تقسیم‌بندی سه‌گانه از وجه بیرونی نیز آشکار بوده، بدین صورت که در شکل بام کلیسا، قسمت میانی که پهن‌تر بود، سقفی مرتفع‌تر داشت. ساخت کلیساهای بازللیک تا قرن ششم ادامه یافت و پس از آن معماران ارمنی با پوشاندن گنبد خاص ارمنی، ساختار کلیساهای خود را متفاوت انجام دادند. درباره شکل‌گیری و منشا این گنبد دو عقیده متفاوت وجود دارد؛ یکی از آنها اشاره بر آن دارد که خاستگاه آنها از ایران است. مابقی معتقدند که این گنبد خاستگاهی محلی دارد و برگرفته از گنبد‌های چوبی خانه‌های مسکونی هازاشن هستند. هر دو نظر صحیح هستند. «این نوع گنبد علاوه بر ایران، در روم، شبه‌جزیره بالکان و در مقبره‌های صربی نیز هست.» (ملکمیان، ۱۳۸۰) می‌توان گفت که در معماری کلیساهای ارمنه، گنبد آن که اغلب مخروطی شکل است، مهم‌ترین شاخصه است و بر مابقی قسمت‌ها اشراف دارد. اولین کلیسای ساخته شده در ارمنستان اچمیادزین است که در سال‌های ۳۰۱-۳۰۳ میلادی بنا شد. گنبد این کلیسا ابتدا چوبی بوده اما با گذشت زمان با گنبد سنگی جایگزین شده است. این گنبد از گنبد‌های ایرانی و رومی متفاوت است.

گنبد کاربری‌های متفاوتی از جمله تامین نور کلیسا، با استفاده از روزنه‌ها و پنجره‌های ساقه آن (تمبوک)، داشته است. نخستین کلیسایی که گنبد بر روی آن بنا شد کلیسای دگور بود که به سبک بازللیک ساخته شده بود. برای پیشگیری مشکلات احتمالی، گنبد بر روی چهار ستون حجیم و در مرکز کلیسا قرار گرفت. مشکلی که در این کلیساها وجود داشت فقدان شکل‌گیری فضای یکپارچه بود. برای از میان برداشتن این مشکل، در قرن هفتم میلادی این ستون‌ها به تدریج به دیوارهای جانبی کلیسا پیوستند. وظیفه حمل وزن گنبد بر عهده ستون‌ها بود اما از قرن هفتم میلادی به بعد، شکل کلیساها به مرور زمان همانند صلیب ساخته شد. یکی از نمونه‌ها کلیسای اچمیادزین است. کلیساهای صلیبی شکل در ابتدا چهار بال داشتند که نمایانگر چهار جهت کلیسا بود. آنها متشکل از اشکال هندسی بسیار ساده بودند. معماران به تدریج تغییراتی در داخل و خارج دادند. برای مثال اضافه شدن اتاق‌های آوانداون یکی از آنها است. در این گونه کلیساها دیوارها علاوه بر جداسازی فضای داخلی و خارجی کلیسا، وظیفه حمل وزن گنبد‌ها را نیز بر عهده داشتند.

«هم زمان با رواج این نوع کلیساها، کلیساهایی به شکل مدور، که گنبد در مرکز آن قرار داشت نیز ساخته شد. شکل مدور این کلیساها هم به نوعی شکل صلیبی بود. نمونه بارز این نوع کلیساها، کلیسای زوارتنوتس (Zvartnots) است که در فاصله سالهای ۶۴۲-۶۵۲ میلادی ساخته شده است. البته کلیسای زوارتنوتس متأسفانه در قرن دهم میلادی بر اثر زلزله ویران شد و دیگر کلیساهای مشابه نیز به مرور ویران شدند زیرا دیوارهای این کلیساها قادر به تحمل وزن گنبد کلیسا نبودند.» (ملکمیان، ۱۳۸۰) متبرک شدن سنگ بنای کلیساها قبل از آغاز عملیات ساختمانی، از الزامات ساخت کلیسا می‌باشد.

۴-۳- کلیسای سرکیس مقدس تهران

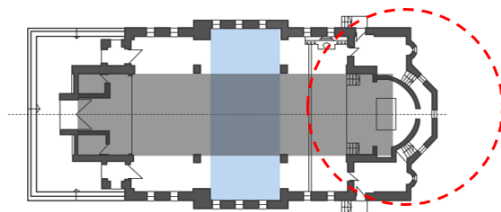
افزایش جمعیت ارمنه تهران و انتقال محله‌های ارمنی‌نشین از جنوب به شمال پایتخت، ساخت کلیسایی بزرگ‌تر برای ارمنه را ضروری ساخت. کلیسای سرکیس مقدس که کلیسای مرکزی و مقر خلیفه‌گری ارمنه تهران است، توسط اوژن آفتاندیلیاندس طراحی و در سال ۱۹۷۰ میلادی ساخت آن به پایان رسید. این کلیسا در سال ۲۰۰۰ میلادی نوسازی و مرمت‌سازی شده است. کلیسا مذکور بین هشت کلیسای موجود در تهران، از بزرگ‌ترین‌ها است و واقع شده در خیابان کریم خان، نبش نجات الهی است.

تصویر ۱- نمای خارجی کلیسا سرکیس مقدس (ماخذ: آرمان استپانیان)

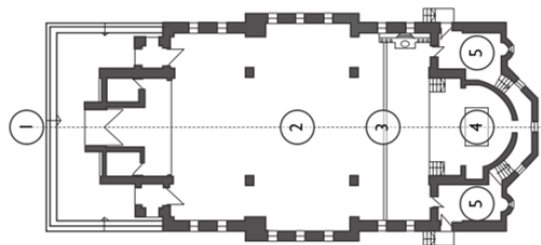
این بنا با مساحتی بالغ بر ۶۰۰ متر مربع بر روی سکویی کم ارتفاع قرار دارد و پلان آن به شکل بازللیک یا یک صلیب محصور در یک مستطیل است. پوشش درونی و بیرونی و کف کلیسا از مرمر سفید است. کلیسا به دلیل نشست گنبد که فاقد ستون‌های حامل بوده مرمت شده و ۴ ستون برای نگهداری آن اضافه شده تا سنگینی بار گنبد را تحمل کند

در معماری کلیسای سرکیس مقدس تهران، از معماری سنتی کلیساهای آرامنه الگو برداری شده است، وجود برج ناقوس در ورودی، فرورفتگی های مثلثی شکل (خورش: که به معنای فرورفتگی ها به منظور کم کردن حجم و وزن مصالح به خصوص به جهت مقابله با زلزله ساخته میشدند)، بیرون زدگی حجم چندوجهی پشت محراب و حاکمیت گنبد اصلی و بسیاری از ویژگی‌های دیگر از مثال های بارز اقتباس این بنا از معماری آرامنه است. در مقابل، استفاده از فلز و شیشه (حتی در گنبد)، ساده کردن احجام و بازشوهای عمودی کم‌عرض از تاثیرات معماری مدرن بر ساختمان کلیسای سرکیس مقدس است. کلیسا دارای یک گنبد مرکزی و نورگیر هایی در قسمت های جنوبی و شمالی است، قابل توجه است که این گنبد به غیر از خطوط سازه در طرح اولیه کاملا شیشه‌ای بوده است. فضای داخلی کلیسا شامل: یک ورودی اصلی در محور اصلی و دو ورودی فرعی در بخش‌های عقب نشسته نما، قسمت نیایش و مراسم عشاء ربانی، شبستان، محراب و حجره هایی اطراف محراب می‌شود. (میرمادی، ۱۳۹۹) در کلیسای سرکیس مقدس، بالکنی بر فراز در ورودی برای همسرایان برپا شده است. در ضلع جنوبی محوطه کلیسا ساختمان خلیفه‌گری ارمنیان تهران بنا شده است. ورودی اصلی کلیسا که بزرگتر است، رو به سوی محراب قرار دارد و مخصوص عبور سران مذهبی است همچنین دو ورودی در طرفین که زیر برج های ناقوس قرار گرفته اند. سه گانه بودن ورودی ها نمادی از باور به تثلیث در مسیحیت، یعنی پدر، پسر و روح القدس می‌باشد. (میرمادی، ۱۳۹۹) در بخش غربی و طرفین ورودی دو ناقوسخانه مرتفع قرار گرفته اند.

تصویر ۲- پلان سرکیس مقدس، ورودی ها

فضای داخلی به دلیل نوع قرارگیری ستون ها تقسیم فضاهای داخلی به شکل صلیبی محصور شده در مستطیل قرار گرفته است. در این کلیسا سلسله مراتب دسترسی به محیط کلیسا از شبستان به سمت محراب شکل می‌گیرد بدین جهت که قسمت اجرای مراسم مذهبی و دعای کشیش با یک اختلاف سطح از شبستان جدا شده است و باعث ایجاد حریم فضایی هر کدام از این بخش ها می‌شود.

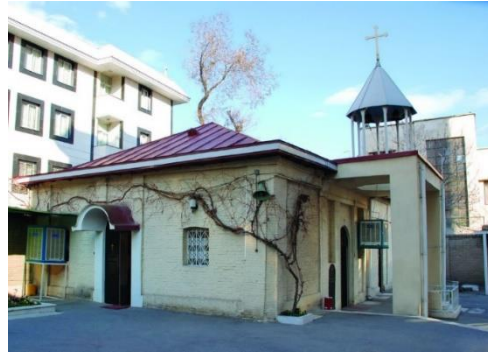
تصویر ۳- پلان سرکیس مقدس

سیرکولاسیون حرکتی (تصویر ۳) در فضای داخلی کلیسا و به ترتیب میزان اهمیت فضاهای عمومی و قابل توجه عموم افراد نشان میدهد. محراب این بنا که در شرقی ترین نقطه کلیسا قرار دارد همچون فرورفتگی نیم دایره شکل با قوس نعل اسبی است که برای حفظ حریم از طریق دو پلکان در طرفین از بقیه فضا جدا شده است. (تصویر ۳) در کلیسای سرکیس مقدس، مرکزگرایی از تلاقی محورهای عرضی و طولی در قلب گنبد و محورگرایی خطی از ورودی کلیسا به سمت جایگاه قدیسان و از آنجا تا محراب، در پلان به واضح ترین شکل نمایان است.

۴-۴- کلیسای میناس مقدس تهران

روستای ونک در دوره قاجار در ۴ کیلومتری شمیران و ۸ کیلومتری شمال باختری تهران واقع شده بود. مالک ده ونک مسوفی الممالک بود که از ناموران دوران قاجاریه است. او محل سکونت تعدادی از آرامنه را از روستاهای فریدن اصفهان به ده ونک انتقال داد. آرامنه مذکور در این روستا قلعه‌ای احداث کردند که به عنوان "قلعه ارمنیان" شناخته شد. با گذشت زمان و افزایش جمعیت این قلعه، در سال ۱۸۷۵ میلادی، کلیسایی بر روی زمین‌هایی که مستوفی الممالک به آرامنه اهدا کرده بود احداث شد.

نام این کلیسا به یکی از قدیسان اهالی آتن نسبت داده شده است که از شهیدان مسیحیت می‌باشد. این کلیسا به سبک بازلیک ساخته شده و ساختمانی اصلی آن آجر است. بنای کلیسا در مرکز قلعه ارمنیان واقع شده و مساحت این کلیسا با طول ۱۷ متر و عرض ۵/۹ متر حدوداً ۱۷۰ متر مربع است. محراب این کلیسا نیز مرتفع‌تر از کف صحن است و ارتفاع آن ۷۰ سانتی‌متر است.

تصویر ۴- نمای بیرونی میناس مقدس (ماخذ: آرمان استپانیان)

مساحت این محراب حدود ۱۴ متر مربع می‌باشد. و همچون سایر کلیساها، اتاقک‌هایی دارد. کاربری اتاق سمت راست که در سقفی کوتاه دارد، نیایشگاهی کوچک است و اتاقک سمت چپ محراب، محل نگهداری وسایل موردنیاز از جمله لباس روحانیون است.

«حوضچه غسل تعمید کلیسای میناس مقدس که از سنگ مرمر پارچه سفید ساخته شده است، در دیوار ضلع شمالی کلیسا نزدیک پله‌های محراب در اتاقچه‌ای که یک متر از صحن کلیسا مرتفع‌تر است قرار دارد.» (هویان، ۱۳۸۲) شش ستون در کلیسا وجود دارد که در دو ردیف طولی ۳ تایی، به فاصله ۲ متر و ۶۰ سانتی‌متر از یکدیگر قرار دارند. این ستون‌ها که سرستونی مستطیل شکل دارند، ابتدا با چوب ساخته شده‌اند و بعدها با آهن جایگزین شده‌اند. بام کلیسای میناس در ابتدا مسطح بوده اما در سال‌های بعد آن را با شیروانی پوشاندند. کلیسا دارای ۱۴ نیمکت است که در دو ردیف تقسیم شدند. درهای ورودی این کلیسا در ضلع جنوبی و غربی آن قرار گرفتند و تنها وجه تمایز آنها سایبانی است که در بالای در ضلع غربی ساخته شده است. این کلیسا ارگی برای استقرار گروه همسرایان (کُر) کلیسا نیز در نظر گرفته و در سمت راست صحن داخلی کلیسا و در ابتدای پله‌های محراب قرار دارد.

«مستوفی الممالک صلیبی برنزی به کلیسای میناس اهدا کرد، بر بخشی از روی صلیب این عبارت حک شده است، "مستوفی الممالک به کلیسای ونک فی شهر ذیقعه الحرام سنه ۱۲۷۸"» (هویان، ۱۳۸۲)

برای برج ناقوس کلیسا، در مقابل در جنوبی، سقفی میان تهی برای استوار کردن قسمت فوقانی این برج ساخته شده که بر روی دو ستون آجری و دیوار ضلع جنوبی کلیسا قرار گرفته است. بر روی سقف میان تهی، ۸ ستون گرد به فواصل معین و با ارتفاع ۳ متر قرار گرفته شده که اتصالشان به وسیله قوس‌های هلالی، شکل گرفته است. بر سر این قوس‌ها گنبد مخروطی شکل ۸ ضلعی برج ناقوس قرار گرفته و قسمت فوقانی را طوری ساخته‌اند تا انعکاس نوای ناقوس تا دوردست‌ها برود. بر نوک گنبد آن، صلیبی فلزی نصب شده است. دو ناقوس آویخته شده در زیر کلاهک برج، در روزهای یکشنبه اعیاد مذهبی، با ریتم خاص، به صدا در آورده می‌شوند. در حیاط کلیسا تعدادی از مسیحیان به خاک سپرده شدند که یکی از آنها مزار «آلک آقایان» است که از کلاهی دادگستری بوده و اقداماتی موثر برای ارمنیان ساکن قلعه انجام داده است.

«کلیسای میناس مقدس به شماره ۴۶۸۰ در تاریخ ۸۰/۰۹/۲۶ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.» (هویان، ۱۳۸۲)

«این کلیسا در منطقه ۳ شهرداری تهران قرار گرفته است. روز یادبود این کلیسا در هفته دوم دی ماه هر سال با مراسم عشا ربانی برگزار می‌شود.» (استپانیان، ۱۳۸۶)

۴-۵- کلیسای گئورگ مقدس تهران

بر اثر افزایش جمعیت ارمنیان تهران تعدادی از آنان در جنوب غربی محله سنگلج سکونت برگزیدند و این محله به یکی از محله‌های ارمنیان تبدیل شد. دومین کلیسا تهران که در سال ۱۷۹۰ تا ۱۷۹۵ میلادی ساخته شده است و به دو تن از ساکنان ارمنی محل، هوسپیان و استپانیان نسبت داده شده است، گئورگ مقدس نام دارد. نام این کلیسا به سرداری نسبت داده شده است که در سال ۳۰۳ میلادی در راه مبارزه برای ترویج مسیحیت به شهادت رسید.

این کلیسا در بازارچه معیر، در میدان دروازه قزوین (میدان وحدت اسلامی کنونی) قرار دارد. این کلیسا که تماماً از آجر ساخته شده بنایی است به شکل مکعب مستطیل به طول نوزده متر و ۷۶ سانتی متر، عرض یازده متر و پانزده سانتی متر با مساحت ۲۱۷ متر مربع که ۷۴ متر مربع آن به محراب اختصاص یافته است. محراب این کلیسا بالاتر از کف صحن کلیسا قرار دارد که از دو طرف توسط پلکانی به صحن کلیسا راه میابد. در ضلع جنوبی محراب اتاقی هست که کتاب مقدس و لوازم دیگر کلیسا را در آن قرار می دهند. (هویان، ۱۳۸۲) محل غسل تعمید نیز در شمال محراب قرار دارد. این کلیسا دارای سه ورودی شمالی، جنوبی و غربی است. درون کلیسا چهارستون در دو طرف قرار دارند که تالار کلیسا را به دو راهرو جانبی و یک فضای میانی تقسیم کرده اند. قطر ستون یک متر است و با قوس هایی به هم وصل شده اند. به علت نبود فضا در ضلع غربی، برج ناقوس در ضلع جنوبی کلیسا ساخته شده است. در ادامه در جدول شماره ۳ تلاش بر این بوده است که به صورت جمع بندی و مقایسه تحلیلی، ویژگی های ظاهری و هندسی ساختار بنای سه کلیسا بیان شود.

تصویر ۵ - کلیسا گئورگ مقدس، نمای خارجی (ماخذ: آرمان استپانیان)

جدول ۳- قیاس سه نمونه موردی مذکور

محور سیر کولاسیون و ورودی اصلی کلیسا (به صورت شماتیک)	فرم اصلی پلان و محل قرارگیری محراب	تعداد ستون های سازه ای	متریال اصلی کالبدی	عنصر اصلی کالبد بنا	مساحت	سبک معماری (الگوی معماری)	نام کلیسا
		۴ ستون حامل بار گنبد مرکزی	سنگ مرمر سفید	گنبد مرکزی	۶۰۰ مترمربع	بازیلیک	کلیسا سرکیس مقدس
		۶ ستون	آجر و خشت	سقف شیروانی	۱۷۰ مترمربع	معماری سنتی ارمنه	کلیسا میناس مقدس
		۴ ستون	آجر قرمز رنگ	برج ناقوس	۲۱۷ مترمربع	بازیلیک	کلیسا گئورگ

جدول ۴- ویژگی های معماری بارز سه نمونه موردی نام برده شده

مقاطع	موارد بررسی شده
	خط آسمان کلیسای سرکیس در جبهه ورودی اصلی متفاوت است و به دلیل قرارگیری سه ورودی اصلی در نما غربی، بخش مرکزی (بخش فوقانی درب اصلی بنا) دارای گنبد بزرگ و شاخص تری نسبت به دو درب مجاورمی باشد.
	وجود سقف شیروانی در مقطع و خط آسمان یکنواخت سبب میشود که بنا از محیط و بافت اطراف خود جدا نشود در پی ساخت این بنا برای ایجاد هویتی متمایز و شاخص، یک بخشی از کالبد بنا دارای بیرون زدگی و برج ناقوس کلیسا را در جبهه جنوبی نما قرار دادند و در پی مشخص بودن بنا از فاصله دورتر، در بالای برج ناقوس، نشانه صلیب قرار گرفته است.
	فضای کلیسای گئورگ دارای خط آسمان متفاوت تری است که خط برش عرضی ای که در پلان جدول (۳) مشخص می باشد اولین فضای گنبدی را نشان میدهد که سمت ورودی اصلی و سپس بخش گنبد مرکزی قرار دارد.

۵- نتیجه گیری

کلیساهای آرامنه، به عنوان نمادی از پیوند عمیق میان ایمان و هویت فرهنگی، در طول تاریخ ایران نقشی بی‌بدیل ایفا کرده‌اند. از زمانی که ارمنستان به عنوان نخستین کشور دین مسیحیت را به رسمیت شناخت، این کلیساهای به مکان‌هایی برای عبادت، جشن‌های مذهبی و حفظ سنت‌های ارمنی تبدیل شدند. در ایران، با ورود آرامنه در دوره صفویه و ساخت کلیساهایی که تا به امروز پابرجا هستند، این بناها به مراکزی برای تجمع و تقویت احساس وحدت در جامعه ارمنی بدل شده‌اند. کلیساهای تهران، از جمله کلیسای گئورگ، میناس و سرکیس مقدس، با معماری منحصر به فرد خود، نه تنها میراث هنری ارمنستان را به نمایش می‌گذارند، بلکه به عنوان محورهای فرهنگی و اجتماعی، در حفظ و ارتقای فرهنگ و هویت ارمنی در تهران نقش مهمی ایفا می‌کنند. کلیساهای آرامنه ایران، نه تنها به عنوان مکان‌های عبادت، بلکه به عنوان نمادهایی از هویت و میراث فرهنگی ارمنیان، اهمیت ویژه‌ای دارند. آنها میراثی هستند که نشان‌دهنده‌ی تداوم و تعهد ارمنیان به ایمان و فرهنگ خود در طول دوره‌های زمانی متفاوت است و به عنوان بخشی جدایی‌ناپذیر از بافت تاریخی و فرهنگی ایران، همچنان ادامه دارد. با توجه به تاریخچه و تحولات معماری کلیساهای آرامنه، می‌توان گفت که گنبد، به عنوان یک عنصر معماری ممتاز و مشخصه‌ای برجسته، نقش محوری در طراحی و ساختار این بناهای مقدس ایفا کرده است. از اچمیادزین، اولین کلیسای ساخته شده در ارمنستان با گنبد چوبی که به مرور زمان به سنگی محکم تبدیل شد، تا کلیسای دگور که نخستین بار گنبد بر روی آن بنا شد و سپس به سبک صلیبی درآمد، همگی نشان از اهمیت و جایگاه ویژه‌ی گنبد در معماری کلیساهای آرامنه دارند. در پایان این بررسی تاریخی، می‌توان نتیجه گرفت که معماری کلیساهای آرامنه در ایران، نه تنها نمادی از هویت مذهبی و فرهنگی این جامعه است، بلکه بازتاب‌دهنده‌ی تعاملات تاریخی و تأثیرات متقابل بین فرهنگ‌ها و ادیان مختلف در طول قرون متمادی بوده است. این کلیساهای، که با سبک معماری خاص خود از دیگر سازه‌های مذهبی متمایز می‌شوند، شاهده‌ی بر دوران‌های مختلف تاریخی و نمایانگر تحولات اجتماعی و مذهبی در منطقه هستند. از جنگ‌ها و تلاش‌های یزدگرد سوم برای بازگرداندن دین زرتشتی، تا امضای عهدنامه‌ی نوارساک و به رسمیت

شناخته شدن آزادی مذهبی در ارمنستان، همه و همه بخشی از این تاریخ پرفراز و نشیب هستند. در نهایت، کلیساهای ارمنی ایران، به عنوان بناهایی که با دقت و هنرمندی خاصی ساخته شده‌اند، نه تنها مکان‌هایی برای عبادت، بلکه نمادهایی از همزیستی مسالمت‌آمیز و احترام متقابل بین ادیان و فرهنگ‌ها در ایران به شمار می‌روند. این کلیساهای، بخشی جدایی‌ناپذیر از بافت فرهنگی و تاریخی ایران هستند و به عنوان میراثی گرانبها برای نسل‌های آینده به جا مانده‌اند.

تشکر و قدردانی

از صمیم قلب از روحانیون کلیسای سرکیس مقدس، همچنین آرمان و آرن استپانیان برای حمایت‌های بی‌دریغ و مشارکت‌های ارزشمندشان در تهیه و انتشار این مقاله تقدیر و تشکر می‌کنیم.

منابع

۱. هویان، آندرانیک. (۱۳۸۲). کلیساهای ارمنیان ایران. نشر اداره کل آموزش، انتشارات و تولیدات فرهنگی
 ۲. ملکمیان، لینا. (۱۳۸۰). کلیساهای ارمنی ایران. نشر دفتر پژوهش‌های فرهنگی
 ۳. استپانیان، آرمان. (۱۳۸۶). کلیساهای ارمنیان تهران. چاپ نشده.
 ۴. سیمونی، پیونیک. (۱۳۹۴). معماری کلیساهای ارمنی در تهران.
 ۵. ملکمیان، لینا. (۱۳۸۰). کلیساهای ارمنی ایران. نشر دفتر پژوهش‌های فرهنگی
 ۶. میرمردی، سمیه. (۱۳۹۹). مقایسه ساختار هندسی پلان‌های کلیسا با مساجد بر اساس اندیشه‌های دینی (نمونه موردی: کلیسای سرکیس مقدس تهران)
 ۷. ملکمیان، لینا. (۱۳۶۲). بررسی جمعیت‌شناسی اقلیت‌های مذهبی در ایران، تهران. نشر دانشگاهی
 ۸. میناسیان، لئون. (۱۳۷۰). ارمنیان ایران، اصفهان، جلفا
- 9- Farnoosh Mokhlest (The Structure of Armenian Orthodox Churches, (2014) , The Structure of Armenian Orthodox Churches